

Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης

Επιμέλεια
Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης

Κείμενα των:
Halil Berktag, Onur Yildirim, Ευαγγελίας Μπαλτά,
Ayhan Aktar, Renée Hirschon,
Triantafilos Triantafilopoulos, Tobias Vogel,
Νίκου Ανδριώτη, Νίκου Μαραντζιόδη, Ευτυχίας Βουτυρά,
Σίας Αναγνωστοπούλου, Elçin Macar, Baskin Oran,
Δημήτρη Καμούζη, Elif Babül, Γιώργου Μαυρομμάτη,
Κωνσταντίνου Τσιτσελίκη, Δημοσθένη Κούρτοβικ,
Ηρακλή Μήλλα, Sacit Pekak, Ελένης Κανετάκη,
Νίκου Αγριαντώνη, Λάμπρου Μπαλτσιώτη

**ΚΕ
ΜΟ**

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ

9 ~ ΣΕΙΡΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ~ 9

Υπεύθυνοι σειράς:

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης – Δημήτρης Χριστόπουλος

Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ
ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

ΠΤΥΧΕΣ ΜΙΑΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ

Επιμέλεια – Εισαγωγή:

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης

Μετάφραση:

Ελένη Τσερεζόλε

Μαρία Δεμέστιχα, Λεωνίδα Μοίρας

Κείμενα των:

Halil Berktaş, Onur Yıldırım, Ευαγγελίας Μπαλά,
Ayhan Aktar, Renée Hirschon, Triadafilos Triadafilopoulos,
Tobias Vogel, Νίκου Ανδριώτη, Νίκου Μαραντζίδη,
Ευτυχίας Βουτυρά, Σίας Αναγνωστοπούλου, Elçin Macar,
Baskın Oğan, Δημήτρη Καμούζη, Elif Babül,
Γιώργου Μαυρομμάτη, Κωνσταντίνου Τσιτσελίκη,
Δημοσθένη Κούρτοβικ, Ηρακλή Μήλλα, Sacit Pekak,
Ελένης Κανετάκη, Νίκου Αγριαντώνη, Λάμπρου Μπαλτσιώτη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

Ευαγγελία Μπαλτά

Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους¹

Η Ανταλλαγή στην πολυμορφία της και η βαθύτατη τραγική υφή της ως ανθρώπινης εμπειρίας συνιστούν την τελευταία σελίδα της ιστορικής ύπαρξης του μικρασιατικού ελληνισμού στο χώρο που από αιώνες ζούσε· συγχρόνως αποτελούν την αφετηρία μιας νέας πορείας στο χώρο μετατόπισης και εγκατάστασης, με ό,τι συνεπάγεται αυτό. Θα υπευθυνμισω και πάλι ότι ανταλλάξιμοι είναι κατ' ουσίαν οι ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της κεντρικής και νότιας Μικράς Ασίας και εν μέρει του Πόντου οι οποίοι, μακριά από τη λαίλαπα του πολέμου και των βίαιων συνακόλουθων της Μικρασιατικής Καταστροφής, που δημιούργησαν τον κύριο όγκο των προσφύγων, υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης. Έκανα τη διευκρίνιση γιατί το άρθρο 3 της Συνθήκης με τον όρο «μετανάστης», νομιμοποιώντας τα τετελεσμένα, περιέγραφε άπαντα τα φυσικά και νομικά πρόσωπα τα οποία επρόκειτο να μεταναστεύουν ως ανταλλάξιμοι ή είχαν μεταναστεύσει ως πρόσφυγες από τις 18 Οκτωβρίου 1912. Ενέτασσε δηλαδή στην ίδια κατηγορία και πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη και τη Ρωμυλία.

Το εννοιολογικό περιεχόμενο όμως του όρου «ανταλλάξιμος» είναι σαφώς διαφορετικό από το ευρύτερο του «πρό-

σφυγα» ή του διπλωματικού όρου «μετανάστης» της Συνθήκης της Λοζάνης, και συνεπώς απαιτεί διαφορετικό χειρισμό στην πραγμάτευσή του. Με την ευκαιρία θα κάνω ένα σχόλιο. Υπήρχε σαφής διαχωρισμός στη χρήση των όρων «ανταλλάξιμος» και «πρόσφυγας» από τους Μικρασιάτες, τον οποίο είχε υιοθετήσει και ο ντόπιος πληθυσμός της Μακεδονίας, περιοχή που δέχτηκε, ως γνωστόν, τον μεγαλύτερο όγκο ποικίλης προέλευσης προσφυγικού πληθυσμού. Δεν γνωρίζω αν εξακολουθεί να υφίσταται η διάκριση και σήμερα ή αν την ισοπέδωσε η «ισότητα» των απλουστεύσεων. «Πρόσφυγας» ήταν αυτός που έφτασε στην Ελλάδα αμέσως μετά την ήττα του ελληνικού στρατού και την καταστροφή της Σμύρνης, το Σεπτέμβριο του 1922. «Ανταλλάξιμος»/μουατζίρης και «ματζίρης» ήταν αυτός που διετάχθη από το γράμμα της Συνθήκης της Λοζάνης να «μεταναστεύσει» και αναχώρησε οργανωμένα υπό την εποπτεία της Διεθνούς Μεικτής Επιτροπής από τον Οκτώβριο του 1923 ως το 1925. Ενθυμούμαι τουρκόφωνους Μικρασιάτες, για να περιοριστώ σ' αυτούς, να χρησιμοποιούν άκλιτη τη λέξη «ανταλλάξιμος» στις κουβέντες τους. Η χρήση της ελληνικής λέξης, που προφανώς έμαθαν από τη διάρκεια της περιπέτειάς τους, αντί της τουρκικής «μουατζίρης», μαρτυρεί ότι η έννοια αυτή ήταν έξω από τον πολιτισμικό τους μέχρι τότε ορίζοντα. Η διάκριση των όρων ανταλλάξιμος/πρόσφυγας σηματοδοτούσε άμεσα τη γεωγραφική προέλευση του Μικρασιάτη επήλυδα και το χρονικό της προσφυγιάς, αλλά κυρίως, όπως αντιλαμβάνεστε, ο κάθε όρος συνοδευόταν και από μια δέσμη σημαινομένων με τα οποία θα άξιζε κάποτε να ασχοληθεί η κοινωνική ανθρωπολογία πριν χαθούν και τα τελευταία τους ίχνη. Παρόμοιου τύπου αντίστιξη, τηρουμένων των αναλογιών, παρατηρείται στη χρήση των όρων göçmen/mühacir στην Τουρκία.²

«Πατριώτες»/«Βαταντασλάρ», όπως θα προσφωνούσαν οι Καραμανλήδες πρόγονοί μου τους συντοπίτες τους Τούρκους. Συμπατριώτες Έλληνες, αγαπητοί φίλοι,

Ήδη αρχίσαμε να εξετάζουμε εκφάνσεις της θεματικής τής ανακοίνωσης που είναι η παρουσίαση του ιστορικού και ιστοριογραφικού γεγονότος της Ανταλλαγής (Κουρουπού & Μπαλτά, 1992: 15-28). Η διευκρίνιση που προηγήθηκε κατέδειξε εν είδει παραδείγματος τα υπάρχοντα κενά στην έρευνα. Στόχος όμως της ανακοίνωσής μου δεν είναι η παρουσίαση ενός καταλόγου θεμάτων που χρήζουν έρευνας, όπως δεν είναι πρόθεσή μου να περιγράψω εποπτικά την πορεία της ιστοριογραφίας συντάσσοντας ένα είδος βιβλιογραφικού δοκιμίου³. Το ενδιαφέρον μου επικεντρώνεται στα ιδεολογήματα και τα στερεότυπα που έχουν εγκατασταθεί στο σώμα της ιστοριογραφίας για τους πρόσφυγες που κατέληξαν ανταλλάξιμοι και τους κυρίως ανταλλάξιμους. Αναμφίβολα είναι προϊόντα κατ' αρχάς της ιδεολογικής και της συναισθηματικής φόρτισης που προκάλεσε/προκαλεί το ίδιο το τραγικό γεγονός της προσφυγιάς και της συνακόλουθης υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών. Θυμίζω ότι το τέταρτο του ελληνικού πληθυσμού είναι προσφυγικής καταγωγής. Η τραυματική αυτή ανθρώπινη εμπειρία αλλά και το «ανεπανάληπτο επίτευγμα» του νεοελληνικού κράτους, όπως χαρακτηρίζει ο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος την αποκατάσταση και την αφομοίωση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής (Μαυρογορδάτος, 1992: 9-12), συνέτειναν στο να συγκροτηθεί μια ιδιαίτερα αδρανής προβληματική απέναντι στη μυθοποιητική λειτουργία του ζητήματος. Συνέπεια αυτών ήταν να μεταβληθούν προβλήματα και ζητούμενα της έρευνας σε ιδεολογήματα. Δεν πρέπει να λησμονούμε εξάλλου ότι τουλάχιστον έως και τα τέλη της δε-

καετίας του 1970 η Ανταλλαγή ως φινάλε του μικρασιατικού ελληνισμού δημιούργησε ισχυρές ιδεολογικές οπτικές γωνίες στη συνολική ιστοριογραφική προσέγγισή του, και είναι αυτή που εξέθρεψε τους μύθους των «χαμένων πατρίδων», κυρίαρχο ιδεολόγημα στα χρόνια που ακολουθούν.⁴ Η μνήμη των επήλυδων γίνεται ο «αποφασιστικός κρίκος για να ανασυγκροτήσουν τη ζωή τους, το μέσον μιας πολιτισμικής επιβίωσης που χωρίς αυτόν η ταυτότητά τους θα εξαφανιζόταν» (Hirschon-Φιλιλπάκη, 1993: 331). Τη χαρτογράφηση της προσφυγικής μνήμης αναλαμβάνει το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (Yannakopoulos, 1995: 461-465). Βεβαίως, δεν έλειψαν και από μέρους προσφυγικών σωματείων και συλλόγων προσπάθειες για συλλογή πληροφοριών, τεκμηρίων, συγγραφή, παράλληλα με εκδηλώσεις επετειακού χαρακτήρα. Από τη δεκαετία του 1940 ως τη δεκαετία του 1970 το ΚΜΣ είναι ο μοναδικός φορέας της συλλεκτικής και απογραφικής έρευνας στην Ελλάδα που αποτολμά και πραγματοποιεί το εγχείρημα καταγραφής της προφορικής ιστορίας για να αποκαταστήσει την εικόνα των ελληνικών κοινοτήτων στη Μικρά Ασία, χειραγωγούμενο βέβαια από τον ιδεολογικό ορίζοντα της λαογραφίας, ο οποίος καθοριζόταν από την τεκμηρίωση της ιστορικής συνέχειας και της εθνικής ταυτότητας. Σήμερα που η έρευνα τροχιοδρομήθηκε πλέον στο ενσωματωμένο στο παρόν παρελθόν και η οποία ενδιαφέρεται για την εμπλοκή του υποκειμένου στο αντικείμενο της εξιστόρησης, το υλικό του ΚΜΣ είναι μοναδικό (Balta & Papataxiarchis, 2002: 38-53). Μοναδικό από αυτή την άποψη καθίσταται και το συγγραφικό έργο των προσφύγων της πρώτης γενιάς: ουσιαστικά, κατάθεση της προσωπικής τους μαρτυρίας. Είναι ενδιαφέρουσα η στροφή που επιτελέστηκε ως προς την αντιμετώπιση της συγγραφικής αυτής παραγωγής. Η ιδεολογική και συναισθηματική

φόρτιση που χαρακτηρίζει την προσφυγική μαρτυρία, περιθωριοποιώντας τη μέχρι πρότινος από τον κορμό της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, που ήθελε να πιστεύει ότι τη διακατείχε επιστημονική νηφαλιότητα και αντικειμενικότητα, αποτελεί σήμερα το κριτήριο επιλογής και ένταξής της στα προς ανάλυση αντικείμενα. Από τη δεκαετία του 1990 παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον για ζητήματα που αφορούν τη διάρθρωση της ατομικής και συλλογικής μνήμης, τη χρήση του παρελθόντος στο παρόν και τη λειτουργία των τόπων μνήμης στην κοινωνία.

Τα θέματα του ιστοριογραφικού χώρου ο οποίος εξετάζει το προσφυγικό ζήτημα είναι πολλά και μεγάλο μέρος τους συνδέεται με τα ανοίγματα για τη συνεργασία κοινωνικής ανθρωπολογίας και ιστορίας.⁵ Στον στενό ωστόσο ορίζοντα που δημιουργεί το κύριο σώμα των ιστοριογραφικών αναφορών, τις οποίες ένας σύγχρονος ιστορικός χρησιμοποιεί, διαπιστώνουμε εύκολα ότι προτάνευσαν και εξακολουθούν να υφίστανται αναπόδεικτα σχήματα που στηρίζονται σε λογικοφανείς συνεπαγωγές, χωρίς την αξιοποίηση του υπάρχοντος τεκμηριωτικού υλικού. Θα αναφέρω δύο παραδείγματα:

Πρώτον· αποτελεί θέσφατο της ελληνικής ιστοριογραφίας, που έχει υιοθετηθεί και από άλλες, ότι η άφιξη των προσφύγων άσκησε μίαν αδιαμφισβήτητα θετική επίδραση στην εθνική οικονομία, κυρίως στον βιομηχανικό τομέα, που για τους παλαιότερους ερευνητές απογειώνεται μετά το 1922 (Αιγίδης, 1934). Δεν έχει ωστόσο μελετηθεί διεξοδικά η θέση και ο ρόλος των προσφύγων-ανταλλάξιμων στη μεσοπολεμική ελληνική οικονομία. Μελέτες οικονομικής ιστορίας ελάχιστα ασχολούνται με τη συμμετοχή των προσφύγων στον δευτερογενή τομέα. Επαναλαμβάνουν εντούτοις τη θέση ότι «η συμβολή τους είναι αναμφισβήτητη»⁶. Η

δεδομένη εκ των προτέρων αυτή αντιμετώπιση συνέτεινε στο να θεωρείται κάθε οπαδός της αντίθετης οπτικής θρασύς εικονοκλάστης, παρατηρεί ο Κ. Κωστής (Κωστής, 1992: 33-46· Δρίτσα, 1989). Είναι ο πρώτος που σχολίασε τον τρόπο με τον οποίο προσέγγισε το θέμα αυτό η ιστοριογραφία υπογραμμίζοντας ότι η οικονομική ιστορία του Μεσοπολέμου ως ερευνητικό αντικείμενο οφείλει να ελέγξει στερεότυπα για διαθεσιμότητες σε φτηνά εργατικά χέρια που δήθεν διευκόλυναν τη βιομηχανική ανάπτυξη της «καθυστερημένης» Ελλάδας ή απόψεις για απότομη διεύρυνση της αγοράς, που δημιούργησαν ευνοϊκό έδαφος για την ίδρυση μεταποιητικών μονάδων. Αυστηρά κριτικός, χαρακτηρίζει τα στερεότυπα αυτά απλοϊκούς εξωραϊσμούς μιας πραγματικότητας η οποία λειτούργησε με διαφορετικά κριτήρια από αυτά που χρησιμοποίησαν οι υποστηρικτές των δεδομένων απόψεων. Επρόκειτο για καταναγκασμό κοινωνικό και πολιτικό που ελάχιστα είχε να κάνει με το αναπτυξιακό πνεύμα. Αντιστοίχως και η αγροτική μεταρρύθμιση, είτε αυτή θεωρηθεί πολιτικό είτε κοινωνικό εγχείρημα, υπήρξε άμεση συνέπεια της άφιξης των ανταλλάξιμων, με την έννοια ότι οι διαδικασίες που είχαν τεθεί ήδη σε εφαρμογή επιταχύνθηκαν και ριζοσπαστικοποιήθηκαν αίροντας την υποχρέωση καταβολής αποζημιώσεων στους ιδιοκτήτες. Δύσκολα όμως συναρτάται η αγροτική μεταρρύθμιση με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, όταν μάλιστα τα μεγέθη της ελληνικής γεωργίας στο διάστημα του Μεσοπολέμου δεν παρουσιάζουν εκρηκτικές αλλαγές. Όλες οι πληροφορίες που αφορούν εγκατάσταση σε αγροτικές περιοχές μαρτυρούν τις συνθήκες κρίσης και απελπισίας των ανταλλάξιμων, που βρέθηκαν να είναι ξένοι προς το περιβάλλον εγκατάστασής τους, όπως ξένος επίσης τους ήταν και ο τρόπος ζωής που επιδιωκόταν να τους επιβληθεί.⁷ Συνεπώς desideratum πα-

ραμένει η μελέτη των διαδικασιών προσαρμογής του προσφυγικού πληθυσμού, ακριβέστερα των διάφορων Μικρασιατών προσφύγων, σε συνάρτηση με τους μηχανισμούς της οικονομίας.⁸

Την ίδια κριτική στάση στο ιδεολόγημα της συμβολής των προσφύγων στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας υποδεικνύει και η διατύπωση του Γ.Θ. Μαυρογορδάτου, ο οποίος χαρακτηρίζει την απουσία καταλυτικών επιπτώσεων στη γεωργική και βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας «αντίτιμο της αφομοίωσης των προσφύγων στην ελλαδική οικονομική και κοινωνική δομή. Η αφομοίωση αυτή συντελέστηκε χάρη στη ραγδαία μεταμόρφωση της συντριπτικής πλειοψηφίας τους σε αντιπαραγωγικούς αστούς της πόλης και του χωριού, όπως ακριβώς ήταν και οι γηγενείς».⁹ Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που απουσιάζει από την πραγματεία του Χρ. Χατζηιωσήφ για την ελληνική βιομηχανία η παράμετρος «πρόσφυγας», σύγχρονο κοινωνικό φαινόμενο της περιόδου που εξετάζει· ο λόγος είναι απλός: δεν συνδέεται με τις αιτίες ή με τις άμεσες συνέπειες του αντικειμένου της έρευνάς του (Χατζηιωσήφ, 1993: 15· Λιάκος, 1993: 62-63). Πάντως, όπως εξάλλου έχει ειπωθεί, «η συγκρότηση της οικονομικής ιστορίας του Μεσοπολέμου ως ερευνητικού αντικειμένου προϋποθέτει και μια κρίση στο θέμα της σχέσης προσφύγων και οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα» (Κωστής, 1992: 32).

Ως δεύτερο παράδειγμα θα πρόβαλλα την αντοχή που επιδεικνύει ακόμη η άποψη που εξ ορισμού θέλει τις εξαθλιωμένες προσφυγικές ομάδες φορείς διάδοσης επαναστατικών ιδεών στην ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, η επιρροή του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) και της Αριστεράς στους προσφυγικούς πληθυσμούς δεν ήταν τόσο αυτονόητη. «Έχει τη δική της ιστορικότητα, που όρισαν οι εξε-

λίξεις στο εσωτερικό του Κομμουνιστικού Κόμματος και οι ζυμώσεις που πραγματοποιήθηκαν την ίδια περίοδο στο ίδιο το προσφυγικό στοιχείο»¹⁰ με τη μετατόπισή του βαθμηδόν από τη βενιζελική παράταξη σε άλλους πολιτικούς σχηματισμούς (Karavas, 1989). Η αύξηση της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ στις προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας και σε πόλεις της επαρχίας με πληθυσμό που περιλάμβανε μεγάλο αριθμό προσφύγων (π.χ. Καβάλα), οι απεργίες των καπνεργατών του 1929, όπου σημαντικό ποσοστό τους είχε προσφυγική καταγωγή, η συμμετοχή Μικρασιατών προσφύγων στην ηγετική ομάδα του ΚΚΕ, ήδη από το 1931, δεν στοιχειοθετούν αναγκαστικά και την άποψη ότι οι πρόσφυγες συντάχθηκαν με την Αριστερά. Τα γεγονότα και οι επιπτώσεις τους είναι συνθετότερα. Η μεταμόρφωση, σε ελάχιστο χρόνο, της μεγάλης μάζας των προσφύγων σε μικροϊδιοκτήτες οδήγησε μερίδα μελετητών να υποστηρίξουν ότι προϋάνευσαν οι επιταγές της Κοινωνίας των Εθνών που επιζητούσαν πάση θυσία την αποφυγή ριζοσπαστικοποίησης των προσφυγικών πληθυσμών. Μελέτες των τελευταίων δεκαετιών απέδειξαν ότι οι πρόσφυγες, των οποίων μεγάλο τμήμα κατέφυγε στα αστικά κέντρα, εντάχθηκαν στους μηχανισμούς της μικροεπιχειρηματικής οικονομίας, όπου επικρατούσαν πατερναλιστικές σχέσεις, με αποτέλεσμα να επιβραδυνθεί και να υπονομευθεί η δημιουργία εργατικής τάξης με προλεταριακή συνείδηση, όπως απαντάται σε βιομηχανικές χώρες (Λιάκος, 1993: 88). Θεωρήθηκε επιπλέον ότι ο ορθολογισμός της εθνικής ολοκλήρωσης και ομογενοποίησης αποτέλεσε κοινό αίτημα των πολιτικών ηγεσιών στην Ελλάδα, απομονώνοντας την Αριστερά που πρότεινε το 1924 την ίδρυση ανεξάρτητου κράτους στην περιοχή της Μακεδονίας, όπου είχε εγκατασταθεί προσφάτως ο κύριος όγκος των προσφύγων (Mavrogordatos, 1983: 219).

Όταν η κατάρρευση των σοσιαλιστικών πολυεθνικών σχηματισμών μετά το 1992 δημιούργησε το ξέσπασμα ενός επιθετικού και αποτροπιαστικού εθνικισμού στα Βαλκάνια, επανήλθε στο πολιτικό προσκήνιο ως εθνικό επίτευγμα η ομογενοποίηση του πληθυσμού της βορείου Ελλάδος, που επετεύχθη με την εγκατάσταση ανταλλάξιμων πληθυσμών. Για ακόμη μια φορά είχε αναδειχθεί η θετική πλευρά της Ανταλλαγής διά της εκ των υστέρων πανηγυρικής επιβεβαίωσης των πολιτικών επιλογών που έγιναν κατά την περίοδο 1923-1930, αφού ο συστηματικός προσφυγικός εποικισμός είχε διασφαλίσει τις παραμεθόριες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης από πολλαπλές απειλές κατά την κρίσιμη δεκαετία του 1940-1950. Η περίοδος της ανταλλαγής και της εγκατάστασης των μικρασιατικών πληθυσμών είχε εκχωρηθεί για ακόμη μια φορά στην πολιτική επιστήμη, η οποία εκτιμά εκ του αποτελέσματος. Τα αποτελέσματα όμως και οι συνέπειες δεν συμπίπτουν αναγκαστικά πάντα με ό,τι είχε προβλεφθεί ή επιδιωχθεί. Εκκρεμεί η προσέγγιση των υποκειμένων της Ανταλλαγής· δεν εννοώ τα πρόσωπα, αλλά τη μελέτη της διαδρομής τους προς τη σύγχρονη Ελλάδα. Λείπουν από το σώμα της ελληνικής ιστοριογραφίας μελέτες για την ενσωμάτωση των προσφυγικών πληθυσμών στην ελληνική πραγματικότητα. Για παράδειγμα, η εγκατάσταση Ποντίων και Καππαδοκών ανταλλάξιμων πληθυσμών προκάλεσε τον ανταγωνισμό, την εχθρότητα και συχνά τις συγκρούσεις μεταξύ ντόπιου πληθυσμού και νεοφερμένων για τη διεκδίκηση των εγκαταλελειμμένων μουσουλμανικών περιουσιών στον μακεδονικό χώρο. Οι συνέπειες των διεκδικήσεων αυτών ήταν μακροχρόνιες στις τοπικές κοινωνίες και εν πολλοίς καθόρισαν τις πολιτικές τους επιλογές. Δυσαναρεστημένοι σλαβόφωνοι πληθυσμοί προτίμησαν να συνταχθούν με την πολιτική του ΚΚΕ που υποστή-

ριζε τη δημιουργία ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους και αργότερα, κατά τη διάρκεια του Εμφύλιου πολέμου (1946-1949), συντάχθηκαν με το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ). Η πλειοψηφία των αγροτών ανταλλάξιμων προσδέθηκε στο άρμα του ελληνικού κράτους, που κατ' αυτούς αποτελούσε εγγύηση προστασίας και υποστήριξης (Veremis, 2003). Σε ό,τι αφορά τον βόρειο ελληνικό χώρο, η μελέτη εγκατάστασης των ανταλλάξιμων πληθυσμών αναγκαστικά συνδέεται με τα γεγονότα της Κατοχής και του Εμφυλίου και έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να εξεταστούν μέσα από αυτό το πρίσμα.¹¹ Στην ελληνική ιστοριογραφία κυριαρχεί η άποψη ότι ο αγροτικός προσφυγικός πληθυσμός, του οποίου ο κύριος όγκος είχε εγκατασταθεί στη μακεδονική γη, συντάχθηκε με τη δεξιά παράταξη και ο αντίστοιχος πτωχός αστικός με την αριστερή πτέρυγα της πολιτικής σκηνής.

Η Ανταλλαγή προσγράφεται στην ελληνική συλλογική μνήμη θετικά. Σ' αυτό συνέτεινε το γεγονός ότι στη διαχείριση της θεματικής της υπήρχε και υπάρχει ένα πολιτικό ενδιαφέρον διαμεσολαβημένο από την ακαδημαϊκή γλώσσα. Εκκρεμεί, θεωρώ, από το εθνικό μας αφήγημα η προσέγγιση αυτής της περιόδου με καθαρά ιστορικούς όρους· εκκρεμεί μια συνεκτική ερμηνεία για την περίοδο που μεσολαβεί από την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων στη μεταπολεμική σύγχρονη Ελλάδα. Δεν αρκεί η κοινή αποδοχή ότι με την έλευσή τους μετασημάτισαν τον ελληνικό πολιτισμό και επαναπροσδιόρισαν ταυτότητες. Κλείνω με τα λόγια του Eric Hobsbawm, τα οποία βρίσκω ότι ταιριάζουν απόλυτα στην περίπτωση αυτή. Ο Eric Hobsbawm (2002) στην αυτοβιογραφία του γράφει: «Η σημερινή εποχή είναι η μεγαλειώδης περίοδος της ιστορικής μυθολογίας, διότι οι πολιτικές πιέσεις που ασκούνται στην ιστορία ως επιστήμη από κράτη και καθεστώτα, από ομάδες ταυτότητας και από δυνάμεις

κρυμμένες επί μακρόν κάτω από το παγωμένο κάλυμμα του Ψυχρού Πολέμου είναι ισχυρότερες παρά ποτέ παράλληλα με τη σύγχρονη κοινωνία των ΜΜΕ που προσδίδει στο παρελθόν μια απaráμιλλη και περιβλεπτή θέση ως αγοραστικό δυναμικό». Πιστεύει ότι «το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας αναθεωρείται ή ανακαλύπτεται περισσότερο από ποτέ από άτομα που δεν επιθυμούν το πραγματικό παρελθόν, αλλά ένα παρελθόν που ταιριάζει στους σκοπούς τους». Γι' αυτό υπογραμμίζει ότι «η υπεράσπιση της ιστορίας από τους επαγγελματίες της είναι σήμερα πιο επείγουσα για την πολιτική απ' όσο ποτέ άλλοτε. Είμαστε απαραίτητοι».

Σημειώσεις

1. Το κείμενο δημοσιεύεται όπως ακριβώς εκφωνήθηκε στο συνέδριο «The compulsory exchange of populations between Greece and Turkey, 80th anniversary symposium» της 7ης Νοεμβρίου 2003. Προστέθηκαν μόνο οι πλέον απαραίτητες σημειώσεις.

2. Köker, 2003: 193-194. Την αντίστιξη διεπίστωσα ιδίως όμως να κάνουν μέχρι πρόσφατα οι κάτοικοι του Προκοπίου και της Σινασού σε ένα ταξίδι μου στην Καρπαδοκία το Σεπτέμβριο του 2003. (Βλ. και στη συμβολή του Λ. Μπαλτσιώτη στον ανά χειρας τόμο. [Σ.τ.Ε.]

3. Γιαννακόπουλος, 1992: 283-291. Βλ. επίσης το κεφάλαιο «An account of historiography on the Asia Minor refugees» της διδακτορικής διατριβής του Kritikos, 2001: 8-15.

4. Δίπλα στο κλασικό και πεπαλαιωμένο πλέον ιδεολόγημα των «χαμένων πατρίδων» εμφανίζεται να κυριαρχεί τελευταία το σύνθημα των «αλησμόνητων πατρίδων», το οποίο, πέραν των όποιων συναισθημάτων και της όποιας νοσταλγικής διάθεσης για τον τόπο καταγωγής, υποδηλώνει και την πολιτική χρήση τού ιστορικού παρελθόντος. Ως ιστορικοί οφείλουμε, θεωρώ, να εντοπίζουμε τον ιστορικό λόγο όπου και με όποια μορφή εμφανίζεται,

να τον αναλύουμε και να ανιχνεύουμε την κοινωνική του λειτουργία στην κάθε συγκυρία. Και στη συγκεκριμένη περίπτωση η επιλογή του επιθέτου «αλησμόνητη» αντί του μέχρι πρότινος κυριαρχούντος «χαμένη» προσδίδει διαφορετικό ιδεολογικό στίγμα στη μικρασιατική πατρίδα φορτίζοντάς τη με εθνικό μήνυμα.

5. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της από κοινού προσέγγισης του μικρασιατικού προσφυγικού ζητήματος από κοινωνικούς ανθρωπολόγους και ιστορικούς αποτελεί ο τόμος που επιμελήθηκε η Hirschon, 2003a.

6. Βλ., για παράδειγμα, Ρηγίνος, 1989: 144.

7. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Kontogiorgi, 1996. Η Έλσα Κοντογιώργη μελέτησε στη διατριβή της θέματα που έχουν σχέση με τον τρόπο του εποικισμού της Μακεδονίας και τις συνέπειες, δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές, της εγκατάστασης των προσφύγων. Η αγροτική εγκατάσταση έγινε κυρίως στη Μακεδονία, γιατί ήταν πρώτα απ' όλα πιο εύκολη από πρακτική άποψη, αφού η εγκατάλειψη της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων διευκόλυνε τη λύση του προσφυγικού προβλήματος και αποσοβούσε κοινωνικές αναταραχές ανεπιθύμητες για τις εσωτερικές πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες αλλά και για τις παγκόσμιες. Επιπλέον, η εγκατάσταση των προσφύγων στην Μακεδονία εξυπηρετούσε την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας στις βόρειες επαρχίες.

8. Παράλληλο στερεότυπο της οικονομικής ιστοριογραφίας αποτελεί η απόδοση των δημοσίων ελλειμμάτων στην ενίσχυση των προσφύγων, διότι, όπως παρατηρεί ο Κώστας Κωστής, παραγνωρίζεται το απλούστερον: η απουσία βούλησης να ασκηθεί αυστηρή και ισορροπημένη πολιτική φορολογικού χαρακτήρα. Υπογραμμίζει επίσης πως δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι οι παρατηρήσεις για τις επιβαρύνσεις του προϋπολογισμού εξαιτίας της αποκατάστασης των προσφύγων προέρχονται από διαπιστώσεις των δημοσιονομικών αρχών και ότι ποτέ δεν έγινε έρευνα για το μέγεθος των πόρων που διανεμήθηκαν για την ενίσχυση των προσφύγων, αλλά και για τους αγωγούς μέσω των οποίων διοχετεύθηκαν τα ποσά αυτά (Κωστής, 1992· Δρίτσα, 1985).

9. «Μόνο η πιο εκτεταμένη προλεταριοποίηση» αποφαίνεται

«και μονιμότερη περιθωριοποίηση των προσφύγων θα μπορούσε να έχει κάποιες θετικές οικονομικές επιπτώσεις, αλλά με απαγορευτικό κοινωνικό, πολιτικό και εθνικό κόστος. Ο ορθολογισμός που επεκράτησε ήταν ασφαλώς υπέρτερος του οικονομικού» (Μαυρογορδάτος, 1992: 12). Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγει και ο Λιάκος, 1993: 53-54.

10. Κατσάπης, 2003: 140. Βλ. επίσης το κεφ. “Communism and refugees in Greece” της διδακτορικής διατριβής του Kriticos, 2001: 262ff.

11. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 εμφανίζονται ανθρωπολογικές σπουδές για τους εγκατεστημένους στη Μακεδονία προσφυγικούς πληθυσμούς και τις σχέσεις τους με το ντόπιο στοιχείο. Θα αναφέρω δυο παραδείγματα: τη μελέτη του G. Drettas για ένα χωριό της περιοχής Αριδαίας όπου οι ντόπιοι βουλγαρόφωνοι κάτοικοί του χαρακτήριζαν βαμπίρ τους επήλυδες από την Γκιουμούσχανε, αρνούμενοι ακόμη και ύστερα από 60 χρόνια να θάβουν τους νεκρούς τους σε κοινό κοιμητήριο ή να παντρεύονται με πρόσφυγες. Βλ. Drettas, 1985. Βλ. Επίσης τη μελέτη της Karakasidou (1997), όπου στο μοναδικό κεφάλαιο της δημοσιευμένης διατριβής της αναφερόμενη στην εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων περιγράφει σύντομα τις επιπτώσεις στις σχέσεις ιδιοκτησίας που είχαν αναπτυχθεί από την ύστερη οθωμανική περίοδο από την εισροή Θρακών και Ποντίων προσφύγων στην περιοχή του Λαγκαδά και πώς το πρόγραμμα της διανομής της γης το 1928-1929 απειλούσε να καταστρέψει τη βάση εξουσίας της ντόπιας ελίτ (βλ. 5ο κεφ., “Crossing the Moving Frontier. Group Formation and Social Closure in the Era of Refugee Settlement, 1922-1940”). Η Καρακασίδου επικεντρώνει αποκλειστικά το ενδιαφέρον της στην ταυτότητα της ντόπιας σλαβόφωνης κοινωνία του χωριού Guvezna/Assiros και την εμπλοκή της στο Μακεδονικό ζήτημα.